

UDK 801.56

Izvorni znanstveni članak

Primitljeno 10/1986.

MILKA IVIĆ

JEDAN PRILOG PROBLEMATICI METAFORE

I pored toga što su se semantičari tokom poslednjih petnaestak godina dosta bavili metaforom, znanja o toj pojavi i nadalje su prilično skućena. Sredinom sedamdesetih primećeno je kako čak ni sam princip metaforizacije nije dovoljno precizno formulisan (Ina Loewenberg, 1975: 316). Ta je umesna opaska zadržala do danas svoju aktuelnost. S druge strane, upravo su u tom periodu prvi put jasnije teorijski osvetljene neke od onih pojedinosti čija ukupnost sačinjava problematiku metafore. U takve se pojedinosti uvršćuje, pored ostalog, i metaforizacija antonima. Nju sam imala u vidu birajući temu za svoj rad.

Ono što će se u radu izneti neće namiriti nijedno od dosad postavljenih teorijskih pitanja, nego će otvoriti nova; neće, jednom rečju, doprijeti smanjivanju dosad sagledane problemske složenosti, već naprotiv. Upravo na tu okolnost i aludira naslov rada.

Preda mnom stoje, u stvari, dva zadatka; jedan — da skrenem pažnju na jezičke konkretosti koje sam zapazila, a čije postojanje opovrgava dosadašnja uverenja o stabilnosti antonimijskih veza, i drugi — da pokušam formulirati sve teorijske implikacije uočenog. Zbog ograničenosti prostora, međutim, primorana sam da se ovom prilikom posvetim samo prvom zadatku, dok bih se drugim bavila u posebnom radu.¹

Među najvažnije odlike antonima ubrajaju se, po mišljenju mero-davnih: prvo — nemogućnost međusobnog povezivanja antonimijskih partnera u okvirima iste sintaksičke strukture; i drugo — činjenica da se metaforizovanjem antonimijsko partnerstvo ne razara. O prvoj odlici govoreno je u mnogo prilika — pojedinci su čak naglašeno stavljali znak jednakosti između svojstva »biti u antonimijskom odnosu sa...« i svojstva »biti inkompatibilan sa...«²; o drugoj su se u relativno novije vreme najeksplicitnije izrazile Eva Kittay i Adrienne Lehrer (1981:33). Međutim, kao što to uopšte češće biva, sad se naknadno ispostavlja da teorijsko mišljenje i jezička stvarnost nisu ovde u potpunom saglasju. Evo šta bih ja imala u vezi s tim da izložim.

¹ Naslov tog drugog rada, koji je upravo u pripremi, a za čije su objavljivanje rezervisane stranice časopisa *Canadian American Slavic Studies* (1987), glasiće: *On the Metaphorical Use of Antonyms*.

² Više o tome v. Lehrer 1982:483.

U srpskohrvatske prideve koji u svom konkretnom značenju ispoljavaju antonimijski odnos uključen je i par *bistar/mutan*, što potvrđuje provera po kriteriju inkompatibilnosti — iskazi tipa *potok je bistar, *ali mutan* lišeni su smisla. Oba ova prideva imaju, kao što je poznato, i prenesena značenja. Tako se, na primer, *bistar* pojavljuje u konstrukcijama tipa *bistre oči*, *bistra glava*, *bistra pamet*, *bistar čov(j)ek*, i to ne od skora; naprotiv. Podaci sakupljeni u RJA³ (s. v. *bistar*) obavješavaju da se prva navedena konstrukcija javlja još u jeziku Hanibala Lucića, a da za ostale tri potvrde daju ugledni rečnici — za *bistra glava* Vukov, za *pamet bistra* Mikaljin, za *bistar čovjek* Della Bellin.

Iako početni procesi metaforizovanja zasežu u ovom slučaju, očividno, u davninu, govorni predstavnici naše epohe još uvek vrlo precizno sagledaju značenjsku podlogu na kojoj je semantička ekstenzija ponikla, čemu je svojevrsni svedok postojanje izreke *bistar kao boza* (RMS, s. v. *bistar*) radi označavanja osobine »glup«.

I *mutan* se takođe pojavljuje u konstrukcijama tipa *mutne oči*, *mutna glava*, *mutna pamet*, *mutan čovek*. Za veze *mutne oči* i *mutna pamet* (*mutan um*) upečatljive potvrde daje RJA (s. v. *mutan*). Naročito su tu zanimljiva sledeća dva primera: *Jeda te pečao dopade. prizovi mudra muža, da te utješi, jere mutan um ne može čista slava izveštati* (Zbornik iz 1520. god.); *Što Bog ukratko nama reče u svomu sfetomu pismu bistréci našu mutnu pamet* (iz teksta V. M. Gučetića). Ovo zbog toga što na svoj način ekspliciraju postojanje antonimijske veze između onoga što u figurativnom smislu označava *mutan* i osobine »biti mudar« (kao što se razabira, u prvom je primeru *mutan um* dat u kontrastu sa *mudar muž*, a u drugom se *mutna pamet* podvrgava akciji *bistriti*, tj. akciji »činiti da nerazumnost bude zamenjena razumnošću«).

Zahvaljujući takvim primerima, dostupan nam je podatak o tome da se i pridevom *mutan*, a ne samo pridevom *bistar*, već o d a v n o u srpskohrvatskom karakteriše imenica *pamet* (*glava, um*) s pogledom na osobinu shvatanja, razumevanja: *mutna pamet* (*glava, mutan um*) = »pamet (glava) koja (um koji) nema svojstvo dobrog shvatanja, razumevanja« / *bistra pamet* (*glava, bistar um*) = »pamet (glava) koja (um koji) ima svojstvo dobrog shvatanja, razumevanja«. Ponašanje ovih prideva u navedenim metaforiziranim vezama u punom je skladu, u stvari, s onim što, shodno shvatanju semantičara, treba od antonima i očekivati.

Isto se, međutim, ne može ustvrditi i prilikom analize uloge koju *bistar* i *mutan* dobijaju u odnosu na imenicu (zamenicu) sa značenjem ljudskog stvora.

U takvim se slučajevima *bistar* interpretira u smislu odredbe »koji brzo i lako shvata, oštrouman, pronicljiv«⁴, dok za *mutan* nemamo dokaza da mu je iko ikad pridodao odgovarajuću suprotnu, tj. antonimijsku semantiku: »koji ne shvata brzo i lako, koji nije oštrouman, pronicljiv«.

³ RJA = Rečnik hrvatskoga ili srpskoga jezika Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti; RSANU = Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika Srpske akademije nauka i umetnosti; RMS = Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika Matice srpske.

⁴ Definicija je preuzeta iz RMS.

S druge strane, mada to rečnici još uvek ne beleže kako treba, *mutan* se takođe upotrebljava u razgovornom jeziku⁵ radi kvalifikovanja ljudi, ali svojstvo koje se njime pripisuje nije mentalne, već socijalno-moralne prirode: (*mutan čovek*) = »(čovek) čiji postupci do te mere nisu jasni da opravdano izazivaju podozrenje«.

Iskazivanje osobina koje dolaze do izražaja na dva potpuno različita semantička plana u suprotnosti je s principom po kome se uspostavlja antonimijsko partnerstvo. Drugim rečima, pod opisanim sintaksičko-semantičkim uslovima, *bistar* i *mutan* ne mogu funkcionisati kao antonimi.

Da je to tako, najdirektniju potvrdu pruža ostvarljivost rečenica kao što je sledeća (kojom je nedavno preda mnom okarakterisan jedan moj poznanik): *On je bistar, ali mutan* = »Njega odlikuje britka pamet, ali i držanje koje nije jasno, koje nikako ne uliva poverenje, čak naprotiv«.

Zaključak se sam nameće: dokle god se u jezicima budu pojavljivale izjave kao što je navedena, zapažanje o tome da metaforizacija ne razara antonimiju mora biti praćeno odgovarajućom ogradom; to jeste, verovatno, najčešće tako, ali nije, očigledno, tako uvek.

Pitanje koje lingvisti sebi na ovom mestu neminovno postavljaju glasi: zbog čega se pri determinisanju ljudskog stvora dešava taj i takav semantički razlaz između prideva *bistar* i *mutan* koji do temelja uništava njihovu dotadašnju antonimijsku povezanost?

Na putu do odgovora neophodno je prvo uočiti odnos koji *bistar* i *mutan* imaju od davnih vremena sa pridevom *jasan*.

Podaci izloženi u RJA i RSANU pokazuju da *bistar* i *jasan* od davnina ispoljavaju manje-više sinonimično ponašanje. Na različitim geografskim područjima srpskohrvatske jezičke oblasti, oni svojom upotrebom pokrivaju ili su, u raznim periodima jezičkog razvoja, pokrivali prilično široku lepezu semantičkih informacija, počev od značenja »koji propušta svetlost, koji ničim nije zamućen, providan, čist« (RSANU, s. v. *bistar*, def. 1), odnosno »koji nije ničim zamućen, bistar, providan, čist« (RSANU, s. v. *jasan*, def. 3a), preko »koji brzo shvata, razume, oštro-uman, pametan, pronicljiv« (RSANU, s. v. *bistar*, def. 8a), odnosno »oštro-uman, bistar, pronicljiv« (RSANU, s. v. *jasan*, def. 3b), pa sve do »iskren, otvoren« (RSANU, s. v. *bistar*, def. 9), odnosno »koji ne ostavlja nikakve sumnje, lako shvatljiv, razumljiv, uverljiv, određen« (RSANU, s. v. *jasan*, def. 4a). Oba su se, dakle, prideva pokazala sposobnim za iskazivanje dveju tako nepodudarnih osobina kao što su »oštrouman« i »otvoren, razumljiv«. No, s druge strane, zabeleženi podaci potvrđuju da se u ulozu oznake moralnog svojstva *jasan* izrazitije afirmisao nego *bistar*. O tome najrečitije svedoči rasprostranjenost upotrebe ovog prideva kao kvalifikativa u smislu »častan, čestit« — doduše, u jeziku starijih pisaca (RJA, s. v. *jasan*).

* U jezičkom izrazu današnjeg (obrazovanog) Beograđanina — a odatle je, kao što je već napomenuto, preuzet primer *On je bistar, ali mutan* —

⁵ Ja ovom prilikom imam u vidu, pre svega, razgovorni jezik (obrazovanih) Beograđana, odakle je i preuzet jezički materijal koji ovde razmatram.

rečenice tipa *On je bistar* i *On je jasan* ostaju dosledno jednoznačne. Izjavu *On je bistar* interpretiraćemo samo u smislu »On je oštrouman«, a izjavu *On je jasan* u smislu »On je razumljiv«, tj. »Sa njime čovek zna na čemu je«, nikad obrnuto. Pridevu *bistar* antonim je uvek u takvom slučaju *glup*, a pridevu *jasan* nekad *nejasan*, a nekad *mutan*.

To da jedan pridev može imati naspram sebe dva antonimska partnera nije nešto što bi ovde moralo izazvati posebnu pažnju. Za takav fenomen znaju i drugi jezici; dovoljno je, ilustracije radi, podsetiti se na odnos nemačkih prideva *niedrig* i *tief* prema *hoch*, na koji upozorava Manfred Bierwisch (1967:6).

Semantička razlika između *mutan* i *nejasan* uslovljena je u ovakvim slučajevima prisustvom/odsustvom karakteristične implikacije. Naime, kad se informacija »nije razumljiv« daje (za čoveka) pridevom *mutan*, onome ko informaciju prima neminovno pada na um i to da tako determinisani pojedinac spada među ljude čiji su postupci zakulisni, možda čak i nečasní. Pridev *nejasan*, međutim, ne pobuđuje sličnu asocijaciju.

Prirnodno je zapitati se: zašto je to tako?

Očigledno zbog toga što je pridev *mutan*, budući uvršten u isto leksičko polje⁶ s pridevom *prljav*, primoran snositi izvesne posledice takve semantičke »smeštenosti«.

Svojtvo »biti mutan« je po pravilu implikativnog karaktera, utoliko što ga mi često intuitivno dovodimo u vezu sa svojtstvom »biti prljav«; mutna voda je — tome nas iskustvo uči — obično i prljava.

Ova, objektivnim okolnostima uslovljena, semantička relacija prideva *mutan* i *prljav* odražava se — naravno, uz odgovarajuće modifikacije — i u figurativnim iskazima. *Prljav*, odnoseći se na čoveka, znači: »koji izaziva moralno gađenje, nečastan, nepošten, pokvaren« (RMS, s. v. *prljav*). Stoga *mutan*, za razliku od *nejasan*, pri determinisanju čoveka zajedničkom im značenju »nerazumljiv« dodaje implikaciju: »koji je (verovatno pri tom i) nečastan, nepošten«.

Upravo je ta doslednost prideva *mutan* u održavanju »srodnštva« sa *prljav* onemogućila antonimiju onda kad su u pitanju veze tipa *mutan čovek* — *bistar čovek*. Dok je *bistar* preuzimao na sebe iskazivanje mentalnog svojstva, *mutan* je vrlo izrazito i dalje ostajao u istom leksičkom polju sa *prljav*, tako da mu zatim, u odgovarajućoj figurativnoj službi, nije bilo drugog izbora: značenje mu se neminovno moralo obojiti svojevrsnom moralnom dimenzijom.

Jednom rečju, celovit odgovor na osnovno pitanje koje je u ovom radu postavljeno glasi:

Mada u principu može ostvariti antonimijski odnos kako sa *bistar*, tako i sa *jasan*, *mutan* redovno, pri karakterizovanju ljudskog stvora, poništava antonimijsko partnerstvo sa *bistar*, a zadržava ga sa *jasan*, zato što mu je samo u ovom drugom slučaju omogućeno održavanje relacije sa semantičkim »srodnikom« *prljav*.

Kad se sve to ima u vidu, ne začuđuje što su izjave tipa *On je bistar*, *ali mutan* ostvarljive; ima tome zaista dovoljno razloga.

⁶ Izraz *leksičko polje* ovde se upotrebljava u smislu engleskog (stručnog) termina *lexical field*.

L I T E R A T U R A

- Bierwisch, Manfred 1967. Some Semantic Universals of German Adjectivals. *Foundations of Language* Vol. 3, No 1: 1—36.
- Kittay, Eva and Lehrer, Adrienne 1981. Semantic Fields and the Structure of Metaphor. *Studies in Language* Vol. 5, No 1: 31—63.
- Lehrer, Adrienne and Lehrer, Keith 1982. Antonymy. *Linguistics and Philosophy* Vol. 5, No 4: 483—501.
- Loewenberg, Ina 1975. Identifying Metaphors. *Foundations of Language* Vol. 12, No 3: 315—338.

S u m m a r y

A CONTRIBUTION TO THE PROBLEM OF METAPHOR

Focusing on the antonym pair *bistar* 'limpid, not muddy, clear'/'*mutan* 'muddy, turbid, unclear' and their metaphorical uses in (the spoken variety of) standard Serbocroatian, the author points to the fact that there are situations in which the figurative adjectival meaning belongs, respectively, to two unrelated conceptual domains. Such a state of affairs contradicts Kittay and Lehrer's claim that antonymic relations are preserved under metaphorical extension. The existence of sentences like *On je bistar ali mutan* 'He has a quick intelligence but he is a fishy man' presents the most persuasive argument that *mutan* describing humans is not the antonymous counterpart of *bistar*.

The question arises as to why *mutan* did not shift to the mental dimension, like *bistar*, but took on a moral meaning?

According to the author, in seeking to find the answer one should consider both the semantic relation existing between *mutan* and *prljav* 'dirty' and the fact that *mutan* functions as antonym not only to *bistar* but also to *jasan* 'clear'. Both circumstances have determined the semantic development of *mutan*.